

بررسی تاثیر فرم بر القا حس معنویت در مساجد دوره قاجار و دوره معاصر (نمونه مطالعاتی: مسجد سپهسالار و مسجد امام رضا علیه السلام تهران)

الهام پور مهابادیان*؛ استادیار گروه معماری، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران
پریسا یوسفی: دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران

چکیده

از زمان ساخت اولین مسجد بدست پیامبر خدا تا امروز، معماری مساجد دستخوش تغییراتی شده اما پایه اصول مسجد، بنا به هویت عبادی که دارد ثابت بوده است. انتظاری که انسان از دیدن مسجد و حضور در آن توقع دارد، در طی قرن های متمادی، به دلیل مفاهیم اولیه ای که در ساخت اولین مسجد بکار گرفته شد و بعد ها بست و گسترش یافت، همواره القای حس معنویت، آرامش و توجه به معبود می باشد. فرم فضای معماری مساجد با چینش خاص عناصر آن، این مهم را برآورده می سازد. از آنجا که مسجد خانه خداست، جایگاه قدسی است که می باید محل ظهور و تجلی صفات الهی باشد تا بدینوسیله بر جان و قلب انسان اثر گذاشته و ارتباط او را با نیرویی ماورایی استحکام ببخشد. معماری مسجد به عنوان یکی از شاخص ترین بناهای اسلامی در شکل نهایی خود مناسبترین فضا برای خودسازی و سیرانسانها از زندگی مادی و طبیعی به زندگی ملکوتی می باشد. اما در عصر حاضر با توجه به نگاه مدرن به معماری، گاه نظریات و طراحی های متفاوتی ارایه می گردد که به لحاظ ماهیت دچار خلا بوده و نمی تواند آنگونه که باید پاسخگوی نیاز جامعه باشد. معماری مساجد نیز از این قاعده مستثنی نیست. با توجه به جایگاه والای مسجد در جامعه اسلامی، این نوشتار ضمن بست و توضیح مفاهیم کاربردی بویژه فرم، مقایسه ای بین دوسمجده دوره قاجار (مسجد سپهسالار) و معاصر (مسجد امام رضا علیه السلام) در یک اقلیم مشترک انجام داده و تاثیر فرم مسجد را بر القای حس معنویت در آن مورد سنجش قرار می دهد که نتیجه حاصل به روشنی تاثیر بهره مندی از تمام عناصر کالبدی مسجد را در نمونه اول نشان می دهد برخلاف نمونه دوم که با وجود ساختاری نو بدلیل استفاده نکردن از عناصری که موید روح معماری مسجد هستند، دارای کمترین حس معنوی تشخیص داده شده است. روش تحقیق برای پژوهش پیش رو توصیفی-تحلیلی بوده که با بهره گیری از روش کتابخانه ای به گردآوری و جمع بندی مطالب پرداخته شده تا پاسخگوی این سوال باشد که چگونه فرم در معماری مسجد می تواند بر افزایش حس معنویت در انسان، موثر باشد؟

واژه های کلیدی: فرم، مسجد، معماری، معنویت

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

صدر اسلام زمانی بود که پیامبر خدا که قلبشان محل نزول وحی و برکات آسمانی بود، در میان مردم حضور داشتند. شخصیت والای ایشان آنچنان موجب نورانیت قلب همراهان و همنشینان صدیق ایشان می‌گشت که تمام خلاهای دنیایی را برطرف می‌نمود و سکینه و آرامش محض را برای ایشان به ارمغان می‌آورد. سالها بعد از رحلت، فقدان ایشان در جامعه و بویژه بنای مسجدی که ساختند، انسانها را بر آن داشت تا بدنبال ایجاد آن حس ناب، از عناصر و مفاهیمی استفاده نمایند که می‌توانست حس معنویت را القا نماید. استفاده از فرم‌های خاص طی دوره‌های مختلف در مساجد که خانه خدا در زمین بوده‌اند، نشان این تلاش انسان برای تحقق آرمان خویش می‌باشد. بنابراین تقلید دادن جایگاه مساجد به نمازخانه برداشتی بسیار ناقص و محدود از مفهوم مسجد است و باید مورد بازنگری قرار گیرد. (مهدوی نژاد، مشایخی، ۱۳۸۹) مساجد که طی قرنهای متمادی بوسیله معماران مسلمان در مرکز شهرهای اسلامی طراحی و ساخته شدند، ماوایی بودند برای مردمی که پس از پرداختن به امور کسب و کار و معاش، نیازمند مکانی ساده و امن برای ارتباط با خالق و تجدید روحیه بودند. لذا معمار مسلمان با در نظر گرفتن این نیاز با بهره‌گیری از فرم‌های بدیع در ورودی مسجد، همگان را به آن دعوت می‌نمود و اینچنین سیر آفاق به سیر انفس مبدل می‌گردید. تمام عناصر معماری مسجد که با وجود خلاقیت و نوآوری معماران ضمن حفظ و رعایت اصول و معیارهای معنوی، ساخته می‌شد، تلاشی مضاعف برای ارتقا کیفیت زندگی مسلمانان از طریق القا حس معنویت بحساب می‌آمد.

در فضای معماری زمانی حس معنویت در یک فضا شکل می‌گیرد که فضا جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونه‌بارزی از تلفیق و ارتباط بارهای عمیق معنایی با فرم‌های نمادین باشد. عناصر بکار رفته در معماری مساجد، مانند گنبد، گلدسته، ستون‌ها و جهت‌گیری بنا و... هر کدام پیامی به مخاطب القا می‌کند و علاوه بر کارکرد سازه‌ای، در کیفیت روحانی و معنوی فضا نقش موثری ایفا می‌نمایند که باعث شیدایی انسان می‌گردد. (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۷) بنظر می‌رسد فرم‌های بکار رفته در مساجد گذشته و برخی مساجد معاصر تاثیر بسیاری بر القای حس معنویت بر کاربران‌شان داشته‌اند. با توجه به پیشینه تحقیق پیرامون این موضوع بر آن شدیم تا با مقایسه دو مسجد در یک اقلیم مشترک ولی در بازه زمانی متفاوت به دلیل درک بیشتر روند صعود یا نزولی طراحی مسجد، گامی در جهت حفظ و احیای برخی سنت‌های فراموش شده در طراحی این فضای معنوی و خاص قدسی، برداریم.

پیشینه تحقیق

عملکرد مثبت و سازنده‌ای که در اذهان عموم مردم از مسجد وجود دارد، تا کنون پژوهشگران متعددی را بر آن داشته تا با بررسی جوانب مختلف آن به احیای سنت‌های فراموش شده در مسجد بپردازند تا ضمن معرفی آنها به معماران معاصر گامی در جهت روشن شدن هر چه بهتر خصوصیات مساجد و بهره‌برداری بیشتر از آنها بردارند. در مقاله بررسی و بازخوانی مولفه‌های موثر بر ارتقا حس معنویت در معماری مساجد که توسط جمال الدین مهدی نژاد، حمیدرضا عظمتی، علی صادقی حبیب آبادی نوشته و در مجله معماری و شهرپایدار، سال ششم، بهار و تابستان ۹۷ چاپ شده است، معانی گوناگونی از معنویت مطرح گردیده و از ویژگی‌های فضای معماری که موجب ارتقا این حس می‌شود صحبت به میان آمده است. رضا میرزایی و سمیه دلیرصف آرای اخگر در مقاله‌ای با عنوان بحران هویت در جهان معاصر که در فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۷۴/سال بیست و دوم، شماره اول/بهار ۱۳۹۷ چاپ گردید، به شرح کامل معانی معنویت پرداخته و ویژگی‌های آنرا بیان می‌دارند. در مقاله‌ای با نام بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر که توسط مهدی حمزه نژاد، مایده عربی نگاشته و در فصلنامه علمی-پژوهشی شهر ایرانی اسلامی شماره پانزدهم/بهار ۱۳۹۳ چاپ گردید، با بیان اصول معماری مسجد از بعد تشخیص شهری و عبادی درونی، گامی ارزشمند در جهت ادراک بهتر مفاهیم موجود در مساجد گذشته، برداشته‌اند. زهرا درخشانی و زهره درخشانی در مقاله خود با نام صورت و معنا در مسجد (بررسی موردی، مسجد امام اصفهان) که در کنفرانس پژوهش‌های معماری در شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران ارائه گردید، به توضیح عناصر مسجد پرداخته و در حوزه نمادگرایی به کارکرد هر یک از آنها می‌پردازد. مقاله بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی نگاشته محمدجواد مهدوی نژاد، محمدمشایخی در مجله آرمانشهر/شماره پنج/بایبوز زمستان ۱۳۸۹، به ویژگی‌های فرم مساجد از صدر اسلام پرداخته و چابگاه اجتماعی آنها را توصیف می‌نماید. پژوهش و بررسی مرمت انجام شده در گنبد مسجد-مدرسه سپهسالار توسط عبدالرضا نصیری اصل، معرفی اولیه‌ای از مسجد سپهسالار در اختیار قرار می‌دهد که مورد مطالعه این مقاله می‌باشد. آنچه در پژوهش پیش رو علاوه بر ذکر مواردی که در مقالات پیشین آمده است، حایز اهمیت می‌باشد، مقایسه دو مسجد از لحاظ دارا بودن عناصر کالبدی و تاثیر آنها در القا حس معنویت، جهت فهم بهتر مطلب می‌باشد.

روش پژوهش

در پژوهش پیش رو که حاصل مطالعه منابع کتابخانه‌ای و بررسی تحقیقات و مقالات از پیش انجام شده راجع به این موضوع و فیش برداری از آنهاست، جهت نتیجه‌گیری بهتر از روش توصیفی-تحلیلی، استفاده شده است که طی آن ابتدا با شرح مبانی نظری به توصیف و سنجش مفصلی از متغیرها مستقل و وابسته پرداخته و سپس با تحلیل و بست آنها به یک نتیجه‌گیری کلی راجع به تاثیر فرم معماری بر القا حس معنویت در مساجد مورد مطالعه دست یافته است. این نتیجه‌مؤید این مطلب است که پژوهش بصورت کیفی به موضوع پرداخته و می‌تواند به عنوان منبع برای تحقیقات آتی مورد استفاده قرار گیرد.

مبانی نظری

معنویت

معنویت امری همگانی است و همانند هیجان، درجات و جلوه‌های مختلفی دارد. ممکن است هشیار یا ناهوشیار، رشد یافته یا غیر رشد یافته، سالم یا بیمارگونه، ساده یا پیچیده و مفید یا خطرناک باشد. معنویت از دیدگاه امام خمینی (ره)، علامه طباطبایی، شهید مطهری و رهبر انقلاب عبارت است از قرب الهی، یعنی شناخت خدا و تشدید رابطه با او در همه ابعاد و شیون، زندگی مطابق نظام معیار دینی. معنویت فرایند ارتباطی و تعالی بخشی در همه ابعاد است. ارتباطات زمانی معنوی است که در ارتباط با خداوند باشد. تحقق آگاهانه و اختیاری حیات طیبه در همه ابعاد و شیون زندگی. ارتباط با خداوند به عنوان مبدا و منشا حقیقت و غایت هستی. (مهدی نژاد و دیگران، ۱۳۹۷) مایر برای معنویت می‌نویسد: معنویت جستجوی مداوم برای یافتن معنا و هدف در زندگی است. درک عمیق و ژرفای ارزش زندگی، وسعت عالم، نیروهای طبیعی موجود و نظامات باورهای شخصی. معنویت به عنوان انرژی، معنا و هدف و آگاهی در زندگی است. معنویت نیروی روح بخش و انگیزاننده زندگی است. انرژی که الهام بخش فرد به سمت و سوی فرجامی معین با هدفی به سوی ورای فردیت است. معنویت نیاز ذاتی انسان برای ارتباط با چیزی فراتر از ماست. معنویت در اشکال ظاهری بیشماری جلوه‌گر می‌شود، اما در این اشکال ظاهری دل‌بستگی مشترکی به امر قدسی وجود دارد. در فضای معماری زمانی حس

معنویت در یک فضا شکل می‌گیرد که فضا جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونه‌بارزی از تلفیق و ارتباط باورهای عمیق معنایی با فرم‌های نمادین باشد. عناصر به کار رفته در معماری مساجد مانند گنبد، گلدسته، ستونها و جهت‌گیری بنا و ... هر کدام پیامی به مخاطب القا می‌کند و علاوه بر کارکرد سازه‌ای در کیفیت روحانی و معنوی فضا نقش موثری را ایفا می‌نماید که باعث شیدایی انسان می‌گردد. (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۷)

به نقل از پوپ: وظیفه دایمی فن معماری هم از نظر مادی و از دید سمبلیک ایجاد ارتباط میان جهان مادی و عالم معنی بود، تا با برافراشتن بناهای بلند میان دو جهان پلی برپا سازد. مفهوم اصطلاحی معنویت در طول تاریخ معرفت بشری فراز و نشیب‌های بسیاری داشته است اما با پیدایش ادیان از پشتوانه معرفتی منبعث از وحی و متون مقدس برخوردار شد. معنویت به نوعی اشاره به بعد غیرمادی و باطنی انسان دارد. در واقع این حس، ارتباط مستقیمی با آرامش روح و میزان گرایش به حیات طیبه داشته، تا آنجا که افراد معنوی برعکس افراد مادی‌گرا که به زندگی جسمانی و محسوس و ملموس توجه داشته و نوعی احساس خلا می‌کنند، اغلب احساس آرامش، امید و شادی را تجربه می‌کنند. معنویت اسلامی اساساً رهیافتی باطنی-مرمی است که هدف از آن کنار زدن پرده حجاب و غفلت و تحقق علم قدسی و معرفت قدسی است. معنویت نوعی سیر از ظاهر به باطن و ارتباط درونی با امور متعالی و حقایق غیرمادی که برخاسته از بینش و انتخاب آگاهانه، بندگی خدا و تهذیب نفس بوده و نتیجه آن الویت دادن به ارزشهای متعالی، یافتن نگرش الهی به هستی و یافتن حیاتی محبت‌آمیز است. (میرزایی، دلبرصف آرای اخگر، ۱۳۹۷)

از میان مولفه‌های حسی (رنگ، نور، صدا) و کالبدی (فرم، هندسه، تزئینات، مصالح) موثر در ارتقا حس معنویت، این نوشتار سعی در بست و توضیح فرم دارد، چرا که تحت تاثیر مفاهیم نوآورانه در معماری، فرم مساجد دستخوش تغییراتی شده است که بنظر می‌رسد با روح حاکم بر فضای معمارانه آن ناسازگار است.

فرم

فرم در معماری دارای تعاریف بسیاری است که در اینجا به بیان تعدادی از آنها بسنده شده است. فرم عبارت است از ترکیب، ترتیب و آرایش اجزا در کنار یکدیگر. در تعریفی دیگر به تاکید بر جنبه غیرمحتوایی آن وجود دارد و به چیزی اطلاق می‌شود که حواس مستقیماً در معرض آن قرار گیرد. بطور کلی باید گفت دو واژه شکل و فرم را میتوان نزدیک بهم دانست. این دو واژه گاه به اجزا سامان یافته و شکل یافته شده اشاره می‌کند و گاه به سامان بندی و شکل یابی اجزا یا چگونگی و نوع رابطه میان اجزا. بر پایه دیدگاه ارسطو، فرم نظام و سازمانی است که عناصر مادی یک شیء بر پایه آن شکل پیدا می‌کنند. پس سازمان و نظام است که فرم شیء را پدید می‌آورد. (نقره کار، ۱۳۹۰: ۱۸۶، ۱۸۵) کانت معتقد بود که شکل از تجربه نشات گرفته است و یا به عبارت دیگر به وسیله شخص بر اشیا مادی تحمیل شده است. ادموند بیکن می‌گوید: به طور کلی معماری از دو عنصر توده و فضا تشکیل شده است. جوهر اصلی طراحی رابطه متقابل این دو عنصر است. در فرهنگ ما معمولاً فقط توده در نظر گرفته می‌شود. تا آنجا که بسیاری از طراحان کورفاضا شده‌اند. آگاهی از فضا تنها منوط به فعالیت مغز نیست بلکه کلیه حواس و عواطف انسان در آن دخالت دارد. برای ادای دین به فضا باید "خود" انسان به تمام و کمال در آن درگیر شود. (همان) اما در مورد فرم‌های بکار رفته در مساجد نکته حایز اهمیت اینست که تصویری از مسجد در طول تاریخ در ذهن انسان نقش بسته که هویت آن را تشکیل می‌دهد، محتوای فضایی که با آوردن نام مسجد در ذهن انسان متبلور می‌شود، ناشی از همان فرمهای اولیه است که از زمان ساخت اولین مسجد پایه ریزی گردید.

مسجد

کالبد مسجد النبی همان کالبد کعبه است. با نقشه مربع، بدنه هاجریمی است که فضای داخل را از خارج جدا می‌کند و چشم‌ها را به داخل برمی‌گرداند. فضای داخلی شامل دو قسمت سرپوشیده و سرباز می‌باشد. مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان همان مسجد بود. هر وقت لازم میشد اجتماعی صورت گیرد، مردم را به حضور در مسجد دعوت م کردند و مردم از هر خبر مهمی در آنجا باخبر می‌شدند و هر تصمیم جدیدی گرفته می‌شد در آنجا به مردم اطلاع داده می‌شد به صورتیکه صحن مسجد به عنوان فضای جمعی، شبستان به عنوان تالار شهر و گوشه‌های مسجد به عنوان مدرسه، درمانگاه، شورای حل اختلاف و ... استفاده می‌شد. جلسات بحث‌های نظری زیر همین سقف شکل می‌گرفت و مسافران برای شنیدن ایده‌های پیامبر به این مسجد می‌آمدند. این در حالی بود که هر روز پنج بار در مسجد نماز جماعت برگزار میشد. در ساعاتی از روز مسجد محل تزکیه و تهجد مسلمانان بود و مکان امن و خلوتی برای یک مسافر خسته که به مدینه می‌آمد. این تنوع عملکردی دیدگاه پیامبر را درباره مسجد و نقش آن در جامعه به صورتی نشان می‌دهد که برای جامعه اسلامی امروز ناآشنا و متفاوت است. در مساجد مردم و کلا انسان‌ها در صدر اهمیتند نه ابزار و اشیا. کاربران مسجد نه طبقه‌ای خاص یا ساکنین منطقه‌ای خاص، که همه مردم حتی غیرمسلمانانی که خواهان آشنایی با اسلام هستند می‌توانند باشند (مهدوی نژاد، مشایخی، ۱۳۸۹).

در مجموع شهر قدیمی و موجود یثرب به طور طبیعی فضای مناسب سیر در آفاق انسانها بوده است و پیامبر فضای خودآگاهی و سیر در انفس و سیر و سلوک الی الله را با ساختن فضای درونگرای مسجد النبی و فضای مناسب شکل‌گیری حکومت و اجتماع اسلامی را به آن می‌افزاید و خود سکان دار کشتی فلاح امت می‌شود و این سرآغاز شکل‌گیری و تداوم شهراسلامی است. (نقره کار، ۱۳۹۰: ۳۷۸)

پیامبر اکرم فرمودند: هرگاه دیدید که قرآن‌ها جامه‌ای زیبا به تن کردند و مساجد زینت یافته‌اند و مناره‌ها قد برافراشتند و قرآن با ساز و آواز خوانده می‌شود و مساجد گذرگاه قرار گرفته‌اند، مومن در آن روزگار از گوگرد سرخ کمیاب تر خواهد بود. آری مساجد آذین بندی و جسمشان پاکیزه ولیکن دل‌هایشان از مردار بدبو تر است. مسجد از آن خداست و به مثابه نمادی آشکار از رحمت الهی‌اش و زبانی نمادین از انگاره‌های هنری و مذهبی مطرح است. معماری بازتاب اندیشه، جهان بینی آدمی است و مضامین الهی و قدسی ملهم از بینش اوست. اگر ذهن انسان متذکر به ذکر و نام خدا و پیامبر باشد، بیان معماری او نیز می‌تواند خود وسیله‌ای برای ذکر باشد و انسان غفلت زده را متوجه مفاهیم برجسته سازد که او را در طی طریق زندگی دنیوی و اخروی دلیل و راهنما شوند. معماران مسلمان از آنجا که نیک می‌دانستند مساجد خانه‌های خدا در روی زمین هستند، همه تلاش و کوشش خود را به کار بردند تا شایسته‌ترین فنون و هنرها را در مساجد به منصفه ظهور برسانند. معماری مساجد به عنوان مصداقی از تجلی اندیشه‌های قدسی در ساحتی نفسانی، به بهترین وجه در هنر و معماری مسلمانان تجلی پیدا کرده است. (مهدوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷)

مکان یابی مساجد به عنوان محوری‌ترین بنا در شهرهای اسلامی از اهمیت بسیاری برخوردار است. قرار گرفتن مسجد در فضای شهری سبب ایجاد ارتباط بیشتر مردم با مسجد می‌شود و احساس تعلق و حضور بیشتری را بوجود می‌آورد. اما آنچه در رابطه با فرم حایز اهمیت است اینکه فرم‌های ساده و بی‌پیرایه هم بر خلوص و بی‌تعلقی بنا تاکید می‌کند و هم مناسب عملکردهای متعدد است. فرم‌های پیچیده و تفکیک فضاها به فضاهای کوچک امکان استفاده جمعی از فضا را برای مردم از بین می‌برد. همچنین یکدست شدن مطلق فضا مانده سالن‌هایی با سقف‌های یکپارچه و یا گنبد خانه‌های بسیار بزرگ نیز امکان تشکیل فعالیت‌های مختلف در یک زمان را از میان می‌برد و عملاً فضا را آنقدر یکدست می‌کند که حوزه‌های عملکردی نمی‌توانند از هم تفکیک شوند. (مهدوی نژاد، مشایخی، ۱۳۸۹)

بررسی عناصر کالبدی در مساجد

موضوع اصلی در معماری سنتی ایران، تبدیل مربع به دایره از راه مثلث است. مربع نماینده و مظهر زمین خاکی و نشان دهنده کمیت هاست و در مقابل، دایره مظهری از بهشت و آسمان و نشان هنده کیفیت هاست. (نقره کار، ۱۳۹۰: ۲۴۴) از آنجا که اشکال در ذات واجد این صفات نیستند و مهم آنجیزی است که شکل بدان دلالت می کند، تبدیل مربع به دایره زیر گنبدخانه و فضای بالای آن میتواند منظور این نوشتار باشد. چهارضلع مربع با چهار وجه انسان منطبق است، برآیند طول و عرض و اقطار آن در یک نقطه و در مرکز قرار می گیرد، که هیچ نوع جاذبه و حرکت و توجه به اطراف ایجاد نمی نماید و احساسی که در مخاطب ایجاد می کند احساس سکون، آرامش و تمرکز درونی است که مناسبترین وضع برای اندیشیدن و تفکر و حال نیایش و عبادت است. فضای کپکشانای بالا هم، چون آسمان دل را به جاودانگی و ابدیت پیوند می زند و روح را آماده عروج می کند. توجه معماران مسلمان در همه موارد طراحی بنا به سمت یگانه مطلق بود. به دنبال همین اعتقاد مساجد را به گونه ای میساختند که افراد پس از گذار از ورودی خود را در مقابل قبله بیابند و اینگونه بر جهت خدایی مسجد تاکید می کردند. شیب کمی که در مسیر ورودی طراحی می شد نیز تاکید بر اهمیت ورود به فضا بوده است. عموماً بدنه خارجی مسجد ساده و بدون تزیینات است اما ورودی مسجد می تواند اهمیت بسیاری در ایجاد حس تعلق و دعوت کنندگی برای عموم مردم داشته باشد. چرا که انسان را تماشایی و رهگذر نمی خواهد و خانه خدا برای حضور انسان است. فضای ورودی همانند شاخساری سر بر هم آورده برای دعوت از حضور انسان آغوش برگشوده است. (درخشانی)

سردر: ورودی مسجد آغاز یک دعوت است. مسجد محل تسلیم و سجود است و بازار کوچک و خیابان محل عصیان و طغیان ذهن، لذا وقتی که به محل قرار گیری یک مسجد توجه می کنیم در میابیم که ورودی مسجد با هویت خاصی خود را مطرح می کند. (همان)

گنبد: یکی از مهمترین نمادهای کالبدی مسجد از دور گنبد است. پوسته ای واحد که آسمان را خیمه زده و به درون برده است و سر در درون دارد. گنبد سمبل آسمان است و اصولاً به دلیل انحنایش نشانه روح و عالم مجردات تلقی می شود گنبد یک پوسته است و پوسته ها در برگیرنده مغزها هستند. پوسته گنبد هم محافظ حضور بنده خدا است و قبل از آنکه خود را به نمایش بگذارد، به هسته انسانی اش اشاره دارد. علاوه بر آنچه در تفسیر گنبد بیان شد، با توجه به اهمیت وحدت در عرفان اسلامی و ایجاد یکپارچگی در نماز جماعت، حتی یک ستون نیز مانع این امر می شود، در نتیجه پوشش نهایی شبستان باید شکلی داشته باشد که به کمال فرم و وحدت کمک نماید و گنبد بهتر و بیشتر از سایر فرمها پاسخگوی این نیاز است. (همان)

گلدسته: در نقطه مقابل گنبد دستی از زمین که به آسمان برآمده و به گل نشسته است (گلدسته). گنبد رو به فضای درون و منار سر بر آسمان بیرون، تمثیلی از دو سیر انسان، سیر در آفاق و سیر در انفس هستند. بوکهارت معتقد است: دروازه مسجد در ایران با دو منار در طرفین یادآور خاطره ازلی دروازه بهشت است. منار عنصر دعوت کننده، نشانه عروج و عضو مسلط به کالبد شهر است. از سوی دیگر منار را می توان سنبل اساسی ترین و اولیه ترین حالت نمازگذار (قیام) دانست.

شبستان: خداوند کمال مطلق است که هیچ نقصی در او راه ندارد. بی هیچ حرکتی، چرا که لازمه موجود ناقص است، حال زمانی که انسان می خواهد خود را به این مطلق لایتناهی وصل کند و از نسبی بودن به کمال روی آورد، می خواهد با خدایش راز و نیاز کند، بنابراین نیاز به فضایی دارد که او را در این سلوک یاری دهد. معمار در اینجا خانه کعبه را الگوی خود قرار می دهد. یک مکعب، چرا که زمانیکه در شبستان قرار می گیریم، نیاز به آرامش و عدم حرکت بصری داریم و همانگونه که گفته شد تنها مربع است که بخاطر خلوص و تعادلی که در فرمش وجود دارد می تواند پاسخگوی این نیاز باشد. شبستان تمثیلی از فضایی مناسب برای خودسازی و خواگاهی است.

محراب: محراب در لغت از ریشه حرب گرفته شده و در اصطلاح به معنای نبرد با شیطان و نفس سرکش می باشد. این محل مقدس سمت خانه خدا را نشان می دهد و انسان را متوجه خدا می سازد. فرورفتگی در مانند محراب محل عبور را تداعی و به نمازگذار القا می کند جهت حرکت و مسیر عبور معنوی کجاست. این عنصر همسو کننده مسلمین در اقصی نقاط عالم به سمت کعبه به عنوان عامل اصلی وحدت آنهاست. محراب غالباً از قوسی و تاقی در راس خود بهره می گیرد، با مشابهت به گنبد که خود تمثیلی از کلیت مسجد است و این بدان معناست که کل مسجد و همه ویژگی های آن در محراب خلاصه می شود. محراب اکثراً محاط شده در آیات قرآنی به خط خوش است که می توان فریادش را شنید که برای وصول به حضرتش و عبور از "در" و "یکی شدن" جامعه مسلمین راهی بجز عمل به آیات قرآنی نیست. (درخشانی)

صحن (حیاط): صحن از جهاتی برای هر بیننده ای از مهمترین قسمت های مسجد به شمار می رود. حیاط مسجد مانند سایر کاربری ها نمادی از معماری ایرانی است. شکل حیاط مسجد با الهام از مسجدالنبی و الگوهای معماری قبل از اسلام چهارگوش بوده است. این فضای میانی و روحانی محل نمایش بیشتر عناصر تزیینی مسجد بوده است. حوض های وسط صحن مساجد از فضای خالی حیاط می کاسته و با انعکاس نمای ساختمان در خود فضایی رنگارنگ بوجود می آورده است. همچنین در نظر گرفتن حیاط برای مسجد موجب جلوگیری از تداخل صوتی، ارتباطی و عملکردی بین فضای بیرون مسجد و شبستان می شود.

ایوان: یکی از ویژگی های مهم معماری ایرانی بوده است. اغلب بلند و متناسب با بنا بودند. این فضا فضای مکث و بحث مسلمین بعد نماز، تماشای صحن و تفکر در عالم خلقت است. به علاوه وجود تاق نماهای بسیار در اطراف ایوان نمای حیاط را متناسب می نموده است و آنها را از خشکی و تجرد خارج کرده و حالت موزونی به آنها داده است.

معماری دوره قاجار

تاریخ مدرن ایران، تاریخ تسلط تمدن جدید غرب است بر فرهنگ کهن ایرانی. با ورود تمدن غرب به ایران، بهره گیری از نقش های هنر اروپا کم کم در معماری رواج یافت و تزیینات باروک، روکوکو و سبک استیل امپراتوری، به خانه ی اشراف و بزرگان راه پیدا کرد و به عنوان هنر نو معرفی شد. این تأثیر به مرور از تزیینات در نما، با فراتر گذاشت و طرح مایه های معماری را دربر گرفت. هنرمند الگوهای کهن را کنار گذاشت و به نزدیک کردن نقش خود به نقاشی ها، کارت پستال ها و عکس هایی که شاهان دربار قاجار از اروپا آورده بودند، پرداخت. به این ترتیب، تعدادی از عناصر معماری فرنگی وارد معماری ایرانی شد و در ترکیب با همان معماری سنتی به کار رفت. این عناصر، اندی بعد جای خود را در برخی بناهای مذهبی، نظیر مساجد و کلیسا ها نیز باز کرد و با ترکیبی از معماری ایرانی و اروپایی بسیاری از ساختمان ها ساخته شد. مسجد و مدرسه ی سپهسالار با نام جدید مدرسه عالی شهید مطهری ساخته شد. در همین دوران در ساخت مساجد، دو تحول اساسی شکل می گیرد؛ تحول نخست، استقرار گنبد در گنبدخانه بر روی کاربندی است که نتیجه ی آن حذف نهایی پلان گنبدخانه خانه حفظ گنبد و ترکیب آن با شبستان های جانبی است. این اتاق برای نخستین بار در مسجد آذربایجانی های بازار تهران و در کامل ترین شکل خود در مسجد سپهسالار و پس از آن در مسجد نصیرالملک قابل

مشاهده است. تحول دیگر، ورود عنصر مهنمایی از خانه به مسجد و ترکیب آن با جداره های روبه صحن است. این مهنمایی نخستین بار در مسجد سید اصفهان و سپس در مسجد سلطانی سمنان و بالاخره در مسجد سپهسالار تهران چنان معماری جذابی ارائه می دهد که می توان به جرأت از آن به عنوان نشانه ای از قدرت زبان معماری قاجار یاد کرد. (سجادزاده و دیگران، ۱۳۹۶) در اغلب بناها فرم ها، صلابت و استواری قبلی را ندارند و فرم های جدید وارد معماری می شوند که سطحی بوده و اندازه ها و تناسبات همچون گذشته دقیق نیستند. در عین حال می توان معماری دوره قاجار را به لحاظ خلاقیت فضایی ارزیابی نمود که موجب تنوع فضایی و خلق فضاهای نوین میشود.

معرفی مسجد سپهسالار (شهید مطهری) تهران

این مسجد در ضلع جنوب شرقی میدان بهارستان و در خیابان بهارستان، خیابان مصطفی خمینی یا (سیروس) و در کنار ساختمان قدیمی مجلس شورای ملی ایران قرار دارد. مسجد و مدرسه سپهسالار نخستین و بزرگترین مسجد و مدرسه عالی در تهران است که طراحی آن آمیزه ای از معماری ایرانی و معماری مسجدهای استانبول است. به طور کلی طرح این بنا الهام گرفته از مسجد جامع اصفهان و مدرسه چهارباغ اصفهان و مسجد ایاصوفیه استانبول است. مسجد سپهسالار گنبد ویژه ای دارد؛ تعداد هشت گلدسته بیش از تعداد رایج مناره در معماری مسجدهای ایران است و گنبد دو گوش خوابیده اش الگو گرفته از شیوه معماری مساجد ترکیه دارد. در پایداری سازه این بنا باید گفت که محوطه بنا در آغاز به ژرفای ۱۷ متر گودبرداری شده و شفته ریزی محکمی انجام پذیرفته است. معماری این بنا دارای الگوی چهارایوانی است. بنای مسجد و مدرسه عالی روی هم رفته دارای ۸ مناره بلند است بلندترین آن ۳۷ متر و کوتاه ترین آن ۲۵ متر بلند دارد. همه مناره ها از آجر ساخته شده و پوششی با کاشی کاری بسیار زیبا دارند. بر پایه نقشه بنا، مجموعه شش ورودی دارد که پس از ساخت کتابخانه در سال ۱۳۴۲ خورشیدی پیوند این قسمت از بنا با عمارت بهارستان قطع شده است.

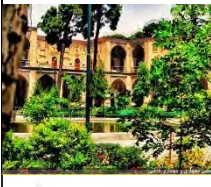

ورودی جنوبی هنگام ساخت بنا، در کوچه ای شش متری قرار داشته است. ورودی غربی مسجد و مدرسه عالی که در اصلی بنا محسوب می شود دارای جلوخان و سردر بزرگ و درب دو لتی آهنی باشکوه و بزرگی است که در حاشیه خیابان بهارستان جای گرفته است. مجموعه بنای مدرسه عالی در بخش شرقی نیز دری دارد کوچکتر از در غربی که به در زنانه معروف بود است. صحن یا حیاط مرکزی بنا، به شکل چهارگوش و با چهار ایوان است. در چهار طرف اضلاع ساختمان چهار ایوان قرار دارد که ایوان بزرگ اصلی در طرف جنوب واقع شده و منتهی به مقصوره و گنبدی عظیم می شود. شبستان تابستانی (گنبدخانه) بزرگترین فضای مسجد است. پهنای دهانه گنبد آن ۱۵ متر و بلندای آن ۳۴ متر است و در مجموع مساحتی نزدیک به ۱۶۰۰ متر مربع دارد. این محل از نظر فضا سازی یکی از کارهای نمونه در زمان خود است، چرا که گنبد بر چهارپایه استوار است؛ در نتیجه دید بسیار زیادی به شبستان تابستانی می دهد. چهار مناره بلندتر بنا در این ایوان و کنار گنبد شبستان تابستانی جای گرفته است. چهار گنبد کاربردی با قاعده مستطیلی، بال های چلیپا را پوشش داده اند. در نمای بیرونی نیز این چهار گنبد سلسله مراتبی در حرکت به سمت گنبد اصلی با بلندای ۲۵ متر به وجود می آورد. شبستان زمستانی نیز پشت ایوان شرقی واقع شده است که دارای ۴۴ ستون سنگی یکپارچه است و بین هر چهار ستون یک سقف گنبدی شکل است که از درون دارای گچبری است. در این شبستان محراب مسجد عریض با نمای سنگ مرمرین ساخته شده و بالای آن مقرنس و گچبری شده است.

معرفی مسجد امام رضا علیه السلام تهران

کانسپت اصلی این پروژه جهت ایجاد همبستگی و رابطه ی متقابل بین گروه ها و سن های مختلف جامعه و تشویق نسل های جوان تر برای حضور در داخل پروژه، فرم نهایی قسمت شبستان ساختمان است که بر اساس شکل دست های گره خورده به عنوان نشانه ای از وحدت و انسجام اجتماعی، طراحی و اجرا شده است. تابع فرم شبستان، بازوهای کناری با کاربری های مکمل، بیرون آمده و بر روی زمین نشسته اند تا از لحاظ بصری فرمی خلاقانه ایجاد کنند. این مجموعه در فضای باز قرار گرفته است. تعدادی پله کاربران را به سمت ورودی مسجد هدایت می کند که نماد گودال باغچه می باشد. همچنین وجود حوض در مقابل بنا به انعکاس معماری مسجد در آب می انجامد. شکل اصلی ساختمان شبستان مسجد می باشد که در نظر داشته بصورت سمبلیک القا کننده فرم گنبد باشد. همین بخش که به اسم شبستان خود را نمایش می دهد، شاید جذاب ترین بخش این بناست. سقف آن با اسامی خدا حکاکی شده است و از مقابل دید نمازگزاران آغاز می شود و تا سقف آن امتداد پیدا می کند. همچنین دارای عقب رفتگی و بیرون زدگی در بدنه سقف و دیوارهای آن است. بنا در پنج طبقه ساخته شده که سه طبقه در زیر زمین شامل فضاهای خدماتی، فرهنگی و اداری بوده و دوطبقه در بالا شامل نماز خانه و دیگر بخشهای فرهنگی می باشد. امکان حرکت و حضور افراد در فضاهای مختلف مسجد امام رضا (ع) و در اطراف شبستان توسط راهروهای آجری که در دو طرف بنای اصلی وجود دارد، باعث افزایش پویایی فضا می شود.

جدول شماره ۱- یافته ها (ماخذ: نگارندگان)

مسجد سپهسالار	مسجد امام رضا علیه السلام
 <p>پلان مسجد از فرم ساده مربع تشکیل شده است. وقار، سکون و آرامش از ویژگی های است که حضور در این مکان برای انسان به ارمغان می آورد.</p>	 <p>با وجود شکستگی هایی در قسمتهای مختلف پلان، محل نماز بصورت مستطیلی ساده در نظر گرفته شده است.</p>
 <p>ورودی مسجد، بلند و با عظمت، با حالتی U شکل انسان را به درون خود فرا می خواند و جداکننده مناسبی برای تفکیک فضای بیرون از درون است.</p>	<p>فاقد سردر</p>
 <p>گنبد حایل میان آسمان و زمین است. بر زمین که نشستی کفایت چشم به گنبد بدوزی تا پرنده روح تا آسمان پر بگشاید.</p>	<p>فاقد گنبد به شکل سنتی</p>

<p>فاقد گلدسته</p>		<p>دستهایی برافراشته به سوی آسمان، ندایی که انسان را به حضور می طلبد.</p>	<p>گلدسته</p>
<p>شبستان هرچند با وجود نورپردازی و اسمالهی و عناصر دیگر به جلوه ای زیبا رسیده است ولی بیشتر چشم نواز است تا روح نواز. همچنین شکستگی های سقف دایما نگاه را به حرکت وامیدارد.</p>		<p>شبستان ساده، با تزییناتی که روح را جلا می دهد. ستون هایی که فضا را تفکیک می کنند و نظمی که فضا را دلنشین کرده و نگاه را به محراب می رساند.</p>	<p>شبستان</p>
<p>فاقد ایوان به شکل سنتی</p>		<p>بنایی بلند و در عین حال گوشه ای دنج برای خلوت و تفکر انسانی که خسته از روزمرگی به آن پناه می برد.</p>	<p>ایوان</p>
<p>بهره گیری از آب درون حوض فیروزه ای کنار بنا، هر چند ناقص اما منعکس کننده نمای ساختمان و نماینده حضور ارکان هستی، پیرامون این مسجد است.</p>		<p>تابلوی نقاشی که در دستان معمار مسلمان قرار می گیرد و با مظاهر جمال الهی به تزیین آن می پردازد تا از روح انسان دلبری کند.</p>	<p>صحن(حیاط)</p>
<p>خطوط سقف نگاه را به سمت محراب می کشاند اما فرم محراب نسبت به سایر عناصر چشم نواز مسجد، آنچنان که باید جلب توجه نمی کند.</p>		<p>نقطه پایان منیت و آغاز بندگی برای انسان، محراب مسجد است.</p>	<p>محراب</p>

تحلیل یافته ها

سر در ورودی و منار: جلouxان در ورودی مساجد، فضایی برای مکث ایجاد می نماید و بواسطه منظر بهره مند از زیبایی، تمیزی، تنوع فرم و مصالح در جداره و کفسازی بر جذب و دعوت کنندگی از انسان تاثیر گذار است.

گنبد: انحای بکار رفته در گنبد نماد روح است. تزیینات و روزنه نور تعبیه شده در ساقه گنبد نیز توجه را به آسمان معطوف می دارد.

ایوان: به عنوان فضایی امن و آرام زمینه ساز شرایط تفکر برای انسان است

شبستان: شبستان سنتی دارای ستون یا طاق، سقف نه چندان بلند با محوریت قبله، با القا حس امنیت، سبب آرامش و سکون در نمازگزاران می شود. تزیینات کم در شبستان بر خلاف ورودی موجب می شود تمرکز از ظواهر به سمت باطن جلب شود.

صحن: بواسطه وجود عناصر طبیعی روح نواز، موجب افزایش تمرکز و توجه به قدرت ماوراء می شود. صحن حایل بین فضای شلوغ شهر و شبستان آرام مسجد است و موجب رهایی ذهن می شود.

محراب: امتداد خطوط در مسجد که می تواند با حرکت ستون ایجاد شود در دیوار مقابل، به محراب ختم می شود. این جهت دهی یکی از تاثیرات وجود محراب در مسجد است.

عناصر کالبدی مسجد علاوه بر نقش سازه ای دارای عملکرد مفهومی خاصی هستند که نادیده گرفتن آنها موجب از بین رفتن هویت معنوی مسجد می شود. با در نظر گرفتن تاثیر روح بر زندگی روانی انسان در درجه اول و تاثیر فضاهای معمارانه بر روح، بنظر می رسد کاربرد هر آنچه این مهم را برآورده می سازد ضروری است. عناصر کالبدی مساجد با ویژگی های ذکر شده، هر یک واجد خصوصیتی هستند که ضمن برقراری آرامش در ضمیر ناخودآگاه انسان به القا حس معنویت در وی منجر می شوند و این همان هدف والای مسجد به عنوان مهمترین بنای جامعه اسلامی است.

نتیجه گیری

معنویت عنصر گمشده عصر ماست. احساسی که در میان شلوغی و روزمرگی های زندگی کمرنگ شده و انسانها بدنبال این عنصر فراموش شده گاه به سراغ مکان هایی می روند تا ناخواسته روانشان آرامش یابد. تردیدی نیست روح حاکم بر معماری فضاها که از طریق فرم به بیننده القا می شود، تا چه اندازه می تواند بر جان انسان اثر گذار باشد. تجربه یک محیط آرام تحت تاثیر عناصر معمارانه آن فضا، تجربه ای لذت بخش است که بسیاری از انسانها در طول تاریخ آن را احساس کرده اند. در جامعه اسلامی یکی از اهداف، رسانیدن انسانها به رستگاریست و عبادت خداوند در صدر اعمال قرار دارد. مساجد به عنوان خانه خدا در شهر اسلامی سمبل و نمادی هستند برای مکانی که عبادت خدا در آن صورت می گیرد و انسان در آن به آرامش می رسد. زمانی که پیامبر اولین مسجد را پایه گذاری نمودند، عناصری با مفاهیم نهفته مورد استفاده قرار گرفت که رفته رفته با رشد معنوی انسان، کشف و گسترش داده شد. بکارگیری فضاهای ساده، مربع شکل، بی آرایش که سکون و قرار را برای فرد حاضر به ارمغان می آورد. بهره گیری از عناصری همچون گنبد که دل را از زمین به آسمان ارتباط می دهد.

ورودیهای با عظمت که انسان را از فضای کار جدا و وارد عالم معنویت می نمود. شبستانهای زیبا و در عین حال ساده، با ستون هایی جهت تفکیک فضا، سقفی نه چندان بلند که احساس امنیتی سرشار از معنویت و توجه به معبود همراه دارند، صحن و ایوان که مکانی برای نظاره مظاهر جمال الهی هستند و آدمی را به تفکر وادار می دارد و محراب که گویی ختم منیت و آغاز پرواز روح است. همگی از عناصری هستند که معماران مسلمان با بهره گیری از آنها، مساجد را به عنوان یکی از مهمترین بناهای شهراسلامی، شاخص می نمودند. نتیجه ورود معماری مدرن اگرچه پیشرفت در بسیاری از حوزه های معماری ست اما نباید فراموش کرد، احساس هر فضا، با خود آن فضا تعریف شده است. اصرار بر تغییر ماهیت فضاهایی که پیوند با روح انسان دارند، راه بجایی نمی برد. محبوبیت حس معنویت و ذاتی بودن نیاز انسان به حضور در مکانی آرام، ساکن، تفکربرانگیز، دورکننده از جنجال و زرق و برق دنیاست که به معمار دغدغه مند مسلمان می گوید، مسجد را چگونه بسازد. در این مقاله سعی شد با بست و توضیح آن دسته از عناصر معماری که بر القا حس معنویت در مساجد تاثیر گذارند، به مقایسه دو مسجد سپهسالار و امام رضا علیه السلام تهران پرداخته شود.

طی این مقایسه (جدول شماره ۱) مسجد امام رضاعلیه السلام فاقد عناصری همچون سردر ورودی، گنبدبه شکل سنتی، گلدسته و ایوان می باشد. همچنین در مورد شبستان بنظر می رسد زیبایی چشم نواز و عناصر تزئینی بکار رفته، توجه انسان را هر چه بیشتر به خود معطوف می سازد و این با روح فضایی که باید در شبستان حاکم باشد در تناقض است. حیاط این مسجد نیز که فقط با تغییر ارتفاعی اندک موجبات تفکیک فضای بیرون و درون را فراهم کرده، در جدا کردن انسان از فضای سیر در آفاق و هدایت و حفظ آن در فضای سیر در انفس، به خوبی عمل نکرده است. لذا با توجه به آنچه در مورد ماهیت عناصر کالبدی مسجد ذکر شد، این فضا نسبت به مسجد سپهسالار که دارای همه عناصر معمارانه، در حد کمال می باشد، واجد کمترین میزان روح و احساسات معنوی به نظر می رسد. به عنوان پیشنهاد برای پژوهش های آینده در این حوزه می توان، در انتهای نوشتار به طراحی مسجدی پرداخت که با رعایت تمام اصول معمارانه ویژه مسجد، به شکل و فرمی نو رسیده باشد.

منابع

۱. نصر، سیدحسین. ۱۳۸۸. معرفت و معنویت. ترجمه دکتر انشالله رحمتی. دفتر پژوهش و نشر سهروردی
۲. نقره کار، حمید. ۱۳۹۰. مبانی نظری معماری، انتشارات دانشگاه پیام نور.
۳. به کوشش دبیرخانه ستادعالی هماهنگی و نظارت بر کانون های فرهنگی، هنری مساجد، ۱۳۸۴. هنر و معماری مساجد. نشر رسانش
۴. پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۷. مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی. گردآورنده یوسف کیانی، تهران، انتشارات سمت
۵. بوکهارت، تیتوس. ۱۳۶۵. هنراسلامی زبان و بیان. ترجمه غلامحسین معماریان و مسعود رجب نیا. تهران. انتشارات سروش
۶. زمرشیدی، حسین. ۱۳۸۸. مسجد در معماری ایران. تهران. نشر زمان
۷. سلطان زاده. حسین، ۱۳۸۹، زیبایی های معماری ایران- مسجد مدرسه سپهسالار، فصلنامه معماری و فرهنگ، شماره ۴۱
۸. بانج فروش، فرناز. ۱۳۹۶. الگوی طراحی مساجد معاصر (نمونه مورد مطالعه مسجد دانشگاه تهران) چهارمین کنفرانس بین المللی عمران، معماری و توسعه اقتصاد شهری. شیراز
۹. هوشیاری، محمدمهدی، پورنادری، حسین و فرشته نژاد، سیدمرتضی. ۱۳۹۲، «گونه شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی. دوفصلنامه معماری ایرانی شماره ۳
۱۰. معماریان، غلامحسین و طبرسا، محمدعلی، ۱۳۹۲، گونه و گونه شناسی معمار، انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۶
۱۱. زمرشیدی، حسین، ۱۳۹۰، آموزه های معماری ایرانی و ساختمان سازی مسکونی از دوره ی قاجاریه تا امروز، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. شماره ۶
۱۲. فصلنامه آتلیه آزاد، شماره هفتم، تابستان ۱۳۹۷
۱۳. جمال الدین مهدی نژاد، حمیدرضا عظمتی، علی صادقی حبیب آبادی، بررسی و بازخوانی مولفه های موثر بر ارتقا حس معنویت در معماری مساجد معماری و شهر پایدار/سال ششم، بهار/تابستان ۹۷
۱۴. رضا میرزایی، سمیه دلیرصف آرای اخگر بحران معنویت در جهان معاصر، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ۷۴/سال بیست و دوم، شماره اول/ بهار ۱۳۹۷
۱۵. حسن سجاذزاده، رحمت دریایی، محمدحسین ابراهیمی، سارا مصری، تعامل الگوی فضایی مسجد-مدرسه های دوره ی قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه ی موردی مسجد-مدرسه ی سپهسالار تهران) پژوهش های باستان شناسی ایران ۱۳۹۶ شماره ۱۴، پاییز ۱۳۹۶
۱۶. مهدی حمزه نژاد، مایده عربی. بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر (مطالعه موردی، طرح مسجد چهاره ولیعصر تهران) فصلنامه علمی- پژوهشی شهر ایرانی اسلامی / شماره پانزدهم/ بهار ۱۳۹۳
۱۷. محمدجواد مهدی نژاد، محمدمشایخی، منره بهرامی، الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر. فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی/شماره پنجم/ زمستان ۱۳۹۳
۱۸. محمدجواد مهدی نژاد، محمد مشایخی، بایسته های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی / آرمانشهر، شماره پنجم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹
۱۹. میرمیران، سیدهادی. ۱۳۷۲. نگاهی به معماری دوره قاجار. معمار شماره ۸
۲۰. زهرا درخشانی، زهره درخشانی، صورت و معنا در مسجد (بررسی موردی، مسجد امام اصفهان) کنفرانس پژوهش های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران.
۲۱. عبدالرضا نصیری اصل، پژوهش و بررسی انجام شده در گنبد مسجد-مدرسه سپهسالار

۲۲. Ahin, Tahere, ۲۰۱۲, The state structure of The Islamic Republic Of Iran. Amme Idaresi (۴۳)

۲۳. Hekmat, H, Rouhani, J, Kardoust, H, ۲۰۱۴. The Position of Spirituality and Top Experiences from the Viewpoint of Abraham Maslow. Religious Studies, ۱۱(۱۳), ۲۷-۵۳

۲۴. Ernest G, ۲۰۰۰, Architecture of the Muslim World, translated by: Yaqub Ajand, Molla Pablication, Tehran

۲۵. Hakim, N, (۲۰۱۲) "Mosque/architecture ۷th century up to now, MEMAR, ۷۱

۲۶. Daneshmir , Reza & Spiridonoff, Catherine)۲۰۰۸- ۲۰۱۲(, Vali-e Asr Mosque, Fluid Motion Architects, <http://www.fma-co.com/assets/flash/home.html> (Ac- cessed in ۲۰۱۲-۰۵-۲۹). ۲۶.
۲۷. Daneshmir , Reza & Spiridonoff, Catherine)۲۰۰۸- ۲۰۱۲(, Vali-e Asr Mosque, Fluid Motion Architects, <http://www.fma-co.com/assets/flash/home.html> (Ac- cessed in ۲۰۱۲-۰۵-۲۹)
۲۸. Hoseini, S .& SaidiMehr, M.(۲۰۱۰) “SINAVI Aristtelian essentialist and contemporary essentialist, HEKMAT-E-SINAVI(MESHKATONNUR), ۴۳
۲۹. Melvin, J, (۲۰۰۷) Isms in architecture, Trans. M. AfsharSHafai, FADAK ISATIS, Tehran.
۳۰. Kiani, M, Y. (۲۰۰۰) Art history of the Iranian architecture in Islamic time, Samt, Tehran

